

Беласарова Ж.Т.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ СЕПТІКТЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада түркі тілдеріндегі септік категориялары қарастырылады. Түркі тілдері жалғамалы тілдер тобына жатуына сәйкес жұрнақ пен жалғау секілді қосымшалардан тұрады. Көне түркі жазбаларында бар септік категориясының ізі, бүгінгі күні жаңарып, қолданыста жүрген түркі тілдерінің ішінде байқалады. Алайда тарихи және географиялық өзгерістерге байланысты, көрші елдердің тілдік тұрғыдан әсер етпей қоймағаны анық. Қазақ тіліндегі септік жалғауларының тарихи даму жолы мен қалыптасу сипаты өзге түркі тілдерімен бірдей болғанымен, ішінара өзіндік айырмашылығы да болады. Қазақ ғалымдары септік жалғауының жалғану жүйесі мен оның мағыналық және тұлғалық сипатын терең зерттеген деуге болады. Қазақ тілінде септіктің әсіресе формалық жүйесіне көп көңіл бөлінсе, М. Томанов еңбектерінде септік жалғауларының мағыналық құрылымына талдау жасалады. Мақалада осы мәселе жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: септік категориясы, түркі тілдері, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, көне түркі тілдері

Belassarova Zh.¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

SEMANTIC AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF CASES IN THE OLD TURKIC LANGUAGE

Abstract

The article deals with the categories of cases in the Turkic languages. Turkic languages consist of applications such as suffixes and endings, according to their belonging to the group of connected languages. In the ancient Turkic script, there is a category of existing kinship, among the Turkic languages that are being updated and used today. However, due to historical and geographical changes, it is obvious that the neighboring countries have not suffered in terms of language. Despite the fact that the historical path of development and the nature of the formation of declensions in the Kazakh language is identical to other Turkic languages, there is a partial difference. It can be said that Kazakh scientists have deeply studied the system of declension and its semantic and personal nature. Special attention in the Kazakh language is paid to the formal system of cases, in the works of M. Tomanov the semantic structure of cases is analyzed. The article analyzes this issue in detail.

Keywords: category of case, Turkic languages, historical grammar of the Kazakh language, ancient Turkic languages

Беласарова Ж.Т.¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

СМЫСЛОВАЯ И СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПАДЕЖЕЙ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются категории падежей в тюркских языках. Тюркские языки состоят из таких приложений, как суффикс и окончание, в соответствии с их принадлежностью к группе связанных языков. В древнетюркской письменности прослеживаются категории существующего родства, среди тюркских языков, которые сегодня обновляются и используются. Однако, в связи с историческими и географическими изменениями, очевидно, что соседние страны не пострадали в языковом отношении. Несмотря на то, что исторический путь развития и характер формирования склонений в казахском языке идентичен другим тюркским языкам, существует и частичная разница. Можно сказать, что казахские ученые глубоко изучили систему склонения и его смысловую и личностную природу. Особое внимание в казахском языке уделяется

формальной системе падежей, в работах М. Томанова анализируется смысловая структура падежей. В статье подробно анализируется данный вопрос.

Ключевые слова: категория падежа, тюркские языки, историческая грамматика казахского языка, древнетюркские языки

Кіріспе. Көне түркі тілінде де, қазақ тілінде де атау септіктің арнайы қосымшасы жоқ. Басқа септіктің қосымшаларының тұлғалануы мен сөзге қосылуы жағынан кейбір септік түрлерінің бір-бірімен ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Қазақ тілінің септелу жүйесінде көне түркі тілімен салыстырғанда, түбірге септік тұлғалары жалғауының мынандай ерекшеліктері бар:

Септік жалғау тұлғалары үндестік заңы негізінде жалғанады:

а) сөздің соңғы буыны жуан болса, оған жуан буынды жалғау жалғанады да, соңғы буыны жіңішке болса, оған жіңішке буынды жалғау жалғанады;

ә) сөздің соңғы дыбысының дауысты немесе үнді, ұяң, қатаңның бірі болып келуіне қарай қосымша дыбыс үндестігі (ілгерінді ықпал) негізінде жалғанады [1].

Қазақ тіліндегі сөз соңындағы *ж* және *з* дыбыстарынан басқа ұяң кездеспейді, яғни сөз *б, в, г, д* сияқты ұяң дыбыстарға аяқталмайды. Екі тілде де сөздердің соңындағы бұл ұяң дыбыстар айтылуда қатаңданып *п, ф, к, т* болып естіледі де, қосымшаның қатаң дыбыстан басталатын нұсқасы жалғанады.

Септік жалғауларының сөзге жалғану ерекшеліктерінің бірі: қазақ тілінде ілік септік жалғаулары мұрын жолды үнді дыбысқа біткен сөзге *-н* дыбысынан басталатын болса, көне түркі тілінде септік жалғаулары мұрын жолды үнді дыбысқа біткен сөзге *-ын (-ин, -үн, -үн)* болып басталады.

Қазақ тіліндегі табыс, шығыс септік жалғауларының дыбыс үндестігіне байланысты нұсқалары: *н, д, т* дыбыстарынан (*-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті* және *-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен*) басталады, ал түрік тілінде табыс пен шығыс септік жалғауларына *беліртме* және *чыкма* септік жалғаулары ұқсас.

Жатыс септік жалғауы, жуан-жіңішкелікті есептегенде, екі тілде де бір сұраққа (кімде? неде? қайда?) жауап береді де, *-да/-де, -та/-те* деген жалғауларға басталады.

Қазақ тілінде барыс пен көмектес септік жалғаулары мүлде өзгеше. Бұл осы септіктердің әрқайсының қалыптасуы мерзімдік жағынан да, мағыналық жағынан да, қандай сөзден немесе тұлғадан және қалай қалыптасуы жағынан да басқаша болғанын көрсетеді. Мысалы, көмектес септігі тек қазақ тіліне тән септік деп есептеуге болады. Өйткені, басқа түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ, соның ішінде түрік тілінде де жоқ. Бұл септік, басқа септік түрлерінен әлдеқайда кеш қалыптасқан. Қазақтың жазба тілінде, жазба нұсқалар тілінде ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басына дейін, көмектес септік грамматикалық тұлға ретінде емес, септеулік шылау ретінде *білән, бірлән, мінән*, кейін *мәнән* сияқты қолданылып отырған. Одан барып менен арқылы *-мен, -бен, -пен* түрінде қалыптасқан. Қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауы сырт түрі жағынан *-мен, -бен, -пен* деген жалғаулық шылаумен ұқсас, бірақ одан қалыптаспаған септеулік шылаудан туған, ал септеулік шылау мен жалғаулық *-мен: менен – білән* төркіндес [2,79].

Қазақ тілінде барыс септік жалғауы буын үндестігі бойынша я жуан түрде, я жіңішке түрде; дыбыс үндестігі бойынша дауысты, үнді және ұяң *ж, з* дыбыстарына біткен сөздерге *к* не *қ* дыбыстарынан басталатын нұсқасы (*-қа, -ке*) жалғанады.

Егер көне түрік тіліндегі септеу үлгісінде септік жалғауы тәуелдік жалғауынан кейін әдеттегідей жалғана беретін болса, онда қазақ тілінде септіктің ішкі тұлғалық өзгерістеріне сәйкес жай септеу және тәуелді септеу деп жіктеледі. Олардың әрқайсысының өзіндік тұлғасы болады.

Әдістеме. Әдетте, дәстүрлі грамматикаларда септік жалғауының сипаты морфологияда жазылып, оның синтаксистік қызметі толық ашылмайды да, синтаксис саласында сөз тіркестерінің жасалу жолы дегенде айтылады. Сондықтан кейде септік жалғауларының сөз тіркесін жасаудағы қызметі мен семантикалық қуаты анықталмай қалады. Септік жалғауы грамматикалық форма болғандықтан, оның негізгі қызметі мен функционалдық толық анықталуы синтаксистік жүйеде көрініс таба алады. Септік жалғауларының талдануы да осы аспектіден болуы қажет деуге болар еді.

Нәтижелер. Атау септігі. Көне түркі және қазақ тіліндегі атау септігінің бір-бірінен аса үлкен айырмашылығы болмайды. Атау септігінің арнайы жалғауы жоқ. Бұл жағдай барлық түркі тілдеріне ортақ. Ғалымдардың көрсетуінше, атау септігінің тұлғасы көне кездегі тілде болмаған сыңайлы. Айталық, М.Томанов бұл туралы былай деп жазады: “Атау деп қарауға мүмкін болатын арнайы тұлға қазіргі түркі тілдерінде ғана емес, түркі тілдерінің даму тарихында да болған емес. Бірақ соған қарамастан, өзіне тән арнайы грамматикалық формасы болмаса да, атау септігінің өзіне ғана тән грамматикалық мағынасы (субстанттық), ол нөлдік формада тұрған сөздің өзіне тән синтаксистік қызметі (грамматикалық субъект) бар екенін ескеруіміз керек” [1, 85].

Осындай ғылыми тұжырымдар, негізінен алғанда, барлық түркітанымдық еңбектерде кездеседі. Ғалымдардың бұл тұжырымдары көбінесе Орхон-Енисей мұрағаттары негізінде жасалғанын айту лазым. Ал оның алдындағы ең көне тілдегі атау септігінің тұлғасы қандай болған еді дегенді айту үшін нақты айғақты тілдік дерек қолымызда жоқ. Соған қарамастан, мұндай болжам айтып жүрген ғалымдар да бар. Б. Сағындықұлының болжамы бойынша, атау септігінің алғашқы мағынасы өте терең, семантикалық сипаты ауқымды болған. Ал оның тұлғасы *-ун, -ан, -ын* сипатында болған дей келіп, көне тілдегі септіктің сипатын былайша болжайды:

Атау қаған + ын + үчүн
 Ілік қаған + ын + ын
 Барыс қаған + ын + қа
 Табыс қаған + ын
 Жатыс қаған + ын + та
 Шығыс қаған + ын + тан
 Көмектес қаған + ын бирла [3,121].

Автордың мұндай болжам айта алуының мәнісі тілдік деректерді терең тарихи фактілер арқылы тарата алуында болып отыр деп пайымдауға болар еді. Яғни қазіргі септік, тәуелдік, жіктік жалғауларының бәрінде *-н* дыбысы кездеседі. *-н* дыбысы заттық мағына беретін таңба болып есептеледі. Септік жалғауының тек зат есімге ғана жалғанаалатынын, ал өзге сөз таптарындағы сөздерге жалғанғанда оларды заттандырып жіберетіндігін ескерсек, мұндағы *н* дыбысының қызметі мен маңызы өзінен өзі анықталады.

Ал *-н* дыбысының алдындағы *-у*, *-а*, *-ы* дыбыстары ең көне дауысты дыбыстардың тұлғалық сипаты екені бұрыннан белгілі. Бұл дауысты дыбыстар жөнінде Н.А. Басқаков [4,11], Ж. Аралбаев [5] еңбектерінде толық ғылыми тұжырымдар бар. Аталған еңбектерде *-а*, *-у*, *-ы* дыбыстарының алғашқылығы, кейін бұлардың жіңішке нұсқаға дамығаны жайында жақсы айтылады. Демек, жоғарыда айтылған Б. Сағындықұлының атау септігінің ең көне формасы *-ан*, *-ун*, *-ын* тұлғасы болған деген пікірін қолдауға, қуаттауға болады деп есептейміз.

Атау септігі А.Н. Кононов, Б. Серебренников, А.М. Щербак, А. Ысқақов, М. Томанов т.б. ғалымдар негізгі септікке жатқызады. “Негізгі септік” деген терминді қолданушы ғалымдар сөздің сөзгелмей тұрғандағы негізгі формасы тілде барлық септіктердің қызметін атқарады деген қағиданы негізге алған. “Түркі тілдеріндегі негізгі септікті танушылардың бәрі оның семантикалық құрамында атау септіктің субъекті мағынасын және қосымшасыз басқа септіктердің мағынасын қосып береді. Сондықтан оны атау септік деп атамай, негізгі септік деп атайды. Сөйтіп бұл арада негізгі септіктің мағынасы, мазмұны мөлшерсіз кеңейтілген, өйткені оның құрамына басқа септіктердің мағынасы қосылған” [6, 33].

Атау септігі *кім? не?* сұрақтарына жауап береді. Түрік және қазақ тілдеріндегі атау септігінің сөйлемдегі қызметі бір-біріне жақын.

Профессор М. Томанов атау септігінің қолданылу жолын зерттей келе, оның мынадай сипатын көрсетеді: атау септігінің өзінің тура мағынасында қолданылуы; ілік септік қызметінде жұмсалуды; табыс септік орнына жұмсалуды; барыс септік орнына қолданылуы; жатыс септігінің орнына қолданылуы; шығыс септік орнына қолданылуы [1, 148].

Ілік септігі. Көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларын зерделей келе, ғалымдар Б. Серебренников пен Н.З. Гаджиева мынадай ой айтады: “түркі ата тілінің ерте кезеңінде ілік септігі болмаған, оның орнына изафеттік құрылым қолданылған” [6, 76].

Профессор М. Томанов көне түркі тілдеріндегі жазба мұрағаттар тіліндегі ілік септігінің сипаты мына тұрғыда болып келгенін көрсетеді: *-ың*, *-ің*, *-уң*, *-уң*, *-ның*, *-нің*, *-нуң*, *-наң*, *-нәң* [1,148]. Зерттеушілердің айтуынша, *-ың* және *-ның* қосымшаларының алдында тұрған *-н* тұлғасының бар не жоқ екендігіне қарап, түркі тілдерінде екі түрлі сипаттағы ілік жалғауы қалыптасқан.

Академик В.В. Радлов “Алтын орда жарлықтары” жайлы еңбегінде *-ың* тұлғасын, негізінен, батыс түркі тілдеріне тән деп, ал *-ның* тұлғалық формасын шағатай тіліне, яғни шығыс тілдеріне тән форма деп қарағаны жөнінде М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаев еңбегінде атап өтіледі [8, 148]. Авторлардың одан әрі атап көрсететіні сияқты, шынында да, бұл пікірдің қазіргі тілдік деректермен толық сәйкес келе бермейтін, ұшқарылау тұжырым екеніне көз жеткізу аса қиын емес. Айталық, зерттеу нысанына айналып отырған қазақ тілінің өзінде зат есім тұлғаларына ілік септігінің тек *-ның*, *-нің* тұлғалары ғана жалғана алады да, түрік тілінде тек ілік жалғауының *-ың*, *-ің* нұсқасы жалғанады.

М. Томанов Махмұт Қашқаридың “Дивани лұғат-ит түрік” еңбегінде ілік септігінің *-ың* нұсқасы есімдіктерге тән де, *-ның* нұсқасы зат есімдерге тән болып жалғанғандығын жазады. Осындай сипат орта ғасырдағы өзге жазба деректердің тіліне де тән. Көне жазба ескерткіштері тілдерінде ілік септігінің беретін мағынасы – меншіктілік мән беру болған. Дегенмен түркі тілдерінің даму, қалыптасу жолында бұл мағынаны алғашқы мағына деуге бола қоймайды. Ілік жалғауының алғашқыда “белгілі субъектінің айналасындағы, қасындағы” деген мағынасы болған дегенді жазады зерттеуші.

Ілік септігінің құрамындағы *н* дыбысының тарихи қалыптасуы туралы түркітануда қалыптасқан ғылыми болжамдарға шолу жасай келе, өзінің пікірін Б.Сағындықұлы былайша тұжырымдайды: “Жалпы алғанда, *н*-нің морфологиялық ығысу жолымен ілік септігінің құрамына ауысқаны рас. Бірақ ол, жіктеу, сілтеу есімдіктеріндегі *-н* емес, тәуелдіктің III жағы толық формасы құрамындағы *-н* еді” [3,120]. Яғни автордың пайымдауынша, септік жалғауларының құрамында, сондай-ақ көне атау септігінде де *-ин*, *-ун*, *-ан* жалғауы болған да, ол кейін терең тарихи даму барысында элизияға ұшырап, түсіп қалған. Ал өзге септіктердің құрамында кейде сақталған.

Сонымен, ілік жалғауының алдындағы *-н* дыбысының тарихи қыстырма дыбыс екендігі жөніндегі ғалымдардың пікірі жалпы алғанда бір арнаға тоғысатындай. Ал оның түп төркіні туралы ғылыми ойлар болашақта сараланып, бір пікірге келетіні кәміл.

Профессор М. Томанов ілік септігінің көне тілдегі тұлғасы мынадай: *-ін, -ин, -ім, -ун, -ун* деп көрсетеді. Ал беретін негізгі мағынасы қазақ тіліндегі сияқты иелікті, меншікті білдіреді. Сондай-ақ иелік мағына түрік тілінде масдар арқылы, яғни *-дік, -(у)асак, -ма, -иш, -маклік* тұлғалары арқылы да беріле алады.

Көне түркі тілімен салыстырғанда қазақ тіліндегі ілік жалғаулары жаңа өзгерістерге мол ұшыраған деуге негіз бар. Өйткені тілдік фактілердің өзі осыны көрсетеді. Сингармониялық заңдылықтарды берік сақтаған қазақ тілі дауыссыз дыбыстар жүйесінде *л dt* фузиялық құбылысын қалыптастырған. Сондықтан да, қатаң дауыссыздардан кейін *-тың, -тің*, ұяң дауыссыздан кейін *-дың, -дің*, үнді дауыссыздан кейін *-лы, -лі* нұсқалары жұмсалады.

Профессор М. Томанов ілік қосымшасының этимологиясы туралы айтылған көптеген ғылыми пікірлерге шолу жасайды. Рамстедтің пікірін қолдай келе, былай деп жазады: *-ның* тұлғасының құрамындағы қысаң дауысты этимологиялық емес, «жалғастырушы»дыбыс болады [1, 152].

Ілік септігі грамматикалық тәуелділікті де білдіреді. Мысалы: *апамның үйі, қаланың шеті, қаламның ұшы, баланың мектебі* және т.б. Ілік септігінің сұрақтары: *кімнің? ненің?* Байқап отырғанымыздай, көне түркі және қазақ тіліндегі ілік септік жалғауының негізгі айырмасы мынадай:

- *н* дыбысының жалғау алдында болуы немесе болмауы;
- үндестік заңының орындалуы не орындалмауы.

Қазақ тіл біліміндегі изафеттің үшінші түрін терең зерттеген ғалымдар М.Б. Балақаев, Е. Ағманов, С. Исаев болды. Олар осы үлгідегі сабақтастық қатынастың бір жақты емес, екі жақты болатындығын, яғни ондағы бірінші сөз – ілік септігіндегі тұлға екіншісіне бағынса, екіншісі де бірінші сыңарына бағына алатынын тілдік материалдар негізінде талдап түсіндіреді.

Зерттеуші Е. Ағмановтың пайымдауынша, “Изафеттің үшінші түрінің семантикалық өзгеруі дегенді тек бір бағытта – мағыналары барынша даралана түсу бағытында дамиды деп қана түсінуге болмайды, сонымен бірге конкретті меншіктілік мағынаның абстракциялана бастауын байқататын кейбір факторларды да кездестіреміз”, – [9, 57] деп жазады. Қазақ тілінде – *жүректің демікпесі*, түрік тілінде – *«ілмін файдасы»* сияқты мысалдар арқылы меншіктілік ұғымның көмескіленіп бірте-бірте абстракцияланып, абстрактылы ұғымдар арасында айқындауыштық қатынас қана болатындығын көрсетеді.

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі ілік жалғаулы изафеттің үшінші түрі мен қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі изафеттің мынадай ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар.

Бірінші, көне жазбалар тілінде изафеттің бұл түрі сирек ұшырасады. Меншіктілік мағына көне тілдерде изафеттің бірінші және екінші түрі арқылы беріледі. Екінші, Орхон-Енисей жазбаларында көбінесе тәуелдік жалғауы түсіріліп айтылады. Бұл құбылыс қазақ тіліндегі дастандар тілінде бірлі-жарым ұшырасады. Мысалы, *Базарбайдың Төлесен, Қобыландының Тайбурыл* т.б.

Изафеттің үшінші түрінің көне жазбаларда сирек кездесетініне қарап, түрколог-ғалымдар (А.М. Щербак, С.С. Майзель) оны тарихи тұрғыдан кейін қалыптасқан деп бағалайды. Бұл пікір де қолдауға тұрады. Шынында да, грамматикалық көрсеткіші бар тұлғалар тілдің кейінгі дамуының көрінісі. Ал меншіктілік мағынаның әуелгі кездерде изафеттің бірінші және екінші түрлері арқылы берілгені туралы пікірді қуаттаймыз.

Қорыта келгенде, ілік жалғаулы зат есім тұлғалары қазақ және көне түркі тілдерінде бір-біріне жақын, семантикасы ортақ, тұлғалық бірліктегі форма деп бағалауға болады. Ілік жалғауының қазақ тіліндегі –“ *н*” тұлғасы тарихи көне форма болып есептелгенімен, жалғауға кейінірек қосылған деп пайымдалып, қазақ тіліндегі тұлғасын дамудың кейінгі кезеңіне жатқызамыз.

Барыс септігі. Барыс септігі түркі тілдерінде әртүрлі сипатта көрінген. Көне түркі жазба ескерткіштерінде барыс септігінің сипаты мынадай болған: *-ғару, -геру, -қару, -керу, -ру, -рұ, -қа, -ке, -ға, -ге, -йа, -йе, -а, -е*. Бұл тұлғалардың әрқайсысы түркі тілдерінің тарихында әртүрлі кезеңдерде қолданыс тауып, кейін түркі тілдерінің жеке сипатта қалыптасу дәуірінде әртүрлі тілдердегі барыс септігінің қалыптасуына негіз болған.

М.Томановтың пікірінше, Орхон жазбаларында істің бағытын, мекенін білдіруге барыс септігінің *-ғару, -геру* (кейде *-нaru*) тұлғасы қолданылған екен. Мысалы, *ілгеру, біргеру, күн ортусынару* т.б. Ал, *-ғару* аффиксі кісіні, халықты білдіретін сөздерге жалғанып, ол сөздер істің бағытын білдіретін болған. Мысалы, *ана тарқанғару ічре саб ыдымыс – ана тарқанға ішке қарай жіберді*.

Орта ғасыр кезеңінде *-ғару* формасы осы сипатта бағыттық мағынада жұмсалмай, түбірмен бірігіп жаңа сөз жасау процесіне қатысатын болған. Сөйтіп қазіргі түркі тілдеріндегі *сыртқары, ішкері, жоғары, тысқары, ілгері* сияқты жаңа номинация туғызуға негіз болған. Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің жалғауы *-қа, -ке, -ға, -ге* көне түркі жазбаларында да жиі жұмсалған. Бұл тұлға әуелгі *-ғару* формасынан жіктеліп шығуы да ықтимал.

-ға, -ге формасының көне түркілік мағынасы терең болған. Онда мақсаттық, себептік, мезгілдік, уақыттық, кимыл әрекеттің бағытын білдіретін мағыналар болған. Сондықтан, бұл форма жатыс, шығыс септіктерінің орнына да қолданыла алған. Барыс септігінің генезисі туралы әртүрлі ғылыми пікірлер бар. Ғалымдар Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиева бұл септікті ата тілдегі ең көне кезеңдегі кеңістіктік септіктердің ішіндегі ерекше бір түрі ретінде қарастыра келіп, оның мағыналық сипатының ерекшеліктерін көрсетеді. Ондай мағыналардың мынадай бір ерекшелігін атап көрсетеді: барыс септігінің көптеген көрсеткіштерінің құрамында міндетті түрде *-а* элементі болады. Ол негізгі мағынаны нақтылап тұратын *-қа, -ра, -ча* аффикстерімен байланысады. Бір кезде негізгі барыс септігі құрамында *-а* аффиксі бар септік болған, ал *қ, р және ч* элементтері

мағынаның кейбір қырларын ғана білдірсе керек. Жеке барыс септігі жалғаулары бір-бірімен байланысып, бірігіп кейін жаңа күрделі аффикстерді құруы мүмкін деген болжам айтады [6, 78].

Зерттеуші ғалымдар барыс септігінің тұлғаларын жеке-жеке талдап, олардың мағыналарын анықтайды. Б.А. Серебренников *-ра, -ры* тұлғалары мен *-рә және -ри* тұлғаларын генетикалық жағынан бірдей деп пайымдап, кейін бұл жалғаудың барыс септігінің *-р* формасына негіз болғандығын көрсетеді [6]. М. Томанов *-ға* аффиксін барыс септігінің қазіргі тұлғасы деп қарастырып, *-ру* аффиксін өте ескі дәуірдің қалдығы, ол тек кейбір сөздердің құрамында өлі тұлға ретінде сақталған деп пайымдайды. Сөйтіп, өзінің пікіріне мынадай дәлелдер келтіреді: *кері, ары, бері, тысқары, ішкері, сыртқары* т.б. [1, 156].

Істің бағытын, бет алысын білдіретін *-ру* аффиксі қазіргі түркі тілдерінің ішінде тек чуваш тілінде сақталған.

Түрік тіліндегі барыс септігінің мағынасын талдай келе, А.Н. Кононов оның 9 түрлі мағыналық құрылымын анықтайды [10]. Бұл негізінен барыс септігінің мәнмәтіндегі мағынасы екендігі көрінеді. Ал қазақ тіліндегі барыс септігінің тұлғасы *-ға, -ге, -қа, -ке, -а, -е, -на, -не* формасында болып келеді. Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің аффикстерін анықтап зерделегенде мынадай ерекшелік назар аудартады. Барыс септік жалғануының қолданылу үлгісінде *мен, сен, ол, бұл, сол, анау* есімдіктерінің тұлғалануы мен тәуелдеулі есімдердің тұлғалануы өзіндік сипатқа ие болған. Мысалы, *маған, саған, оған, бұған, соған, анаған, мынаған* т.б. Және тәуелдеулі сипатында: *анасына, мынасына, баласына, үлкеніне, кішісіне, әкесіне, шешесіне* т.б. Яғни мұндай жағдайда барыс септігінің екі түрлі ерекше тұлғасы көрінеді. *-ған және -на* тұлғасының тарихи қалыптасу жүйесін өзгеше анықтау қажет болады. *-ған* тұлғасы жіктеу есімдіктеріне жалғанғанда, “мен + ға” өзгеріп, “е” дыбысы өзінің жуан нұсқасы “а”-ға алмасады да “маған”, “саған” тұлғасына өзгереді.

Септеулі зат есім тұлғаларына жалғанғанда көне тұлға – *н* дыбысы қайта пайда болады да, сына дыбыс ретінде көрініс табады. Бұл жөніндегі профессор Б. Сағындықұлының пікірін біз жоғарыда келтірген болатынбыз [3]. “*Баласына*” деген сөздегі барыс септігінің тарихи формасы тек *-а* тұлғасы. Сонда бұл сөздің морфологиялық құрамы былайша көрсетіледі: *бала (түбір) + сы (тәуелдік жалғауы) + н (көне сына дыбысы) + а (барыс септік жалғауы)*.

Ал М. Томанов *-ған* аффиксінің құрамындағы *н* дыбысын барыс септігінен басқа жалғау ретінде қарайды [1, 159]. Көне түркі тілінде барыс септігінің формасы *-ғар* түрінде келеді. Осыған байланысты кейбір ғалымдар *-ғар* тұлғасын жеке атау мағынасын берген номинативті сөз ретінде таниды. *-ғар* тұлғасы мен *-ған* тұлғасының арасында бір қарағанда байланыс бар сияқты көрінгенімен, ғалымдардың пікірінше, бұлар – әртүрлі формалар. Бұл жердегі *-ғар* тұлғасымен *-ған* тұлғасының арасында генетикалық байланыс жоқ. *-ған* тұлғасының этимологиясы *ға+н* тұлғаларының бірігуі арқылы түсіндіріледі.

Махмұт Қашқари “Дивани лұғат-ит түрік” атты зерттеуінде барыс септігінің қосымшасы кейде бағыттық мағынаны көрсетіп, өз мағынасында жұмсалса, кейде жатыс септік мағынасында да жұмсалатыны айтылады [11]. Бірақ автордың айтуынша, барыс септігінің жатыс септік мағынасында қолдануы арғу тілінде болмаған. Егер арғу тайпасын қазіргі арғын тайпасы деп түсінсек (Ә. Қайдаров осылай түсіндірген), онда қазақ тіліндегі жатыс септік мағынасы мен барыс септік мағынасы орта ғасырдың өзінде-ақ дифференцияланып, жіктелген сипат алған деп пайымдауға болар еді.

Табыс септігі. Табыс септіктің сұрақтары: *кімді? нені?* сипатында болып келеді. Табыс септігінің тұлғалары түрік тілі мен қазақ тілінде бір-бірінен онша алыс емес. Түрік тіліндегі табыс септігінің тұлғасы мына сипатта болып келеді: дауысты дыбыстан кейін *-иі, -иі, -иі, -иі* тұлғасында, ал дауыссыз дыбыстан кейін *-і, -и, -й* тұлғасында келеді. Бұдан байқайтынымыз: түркі тіліндегі табыс септігі тек дауысты дыбыстан тұрады. Ал қазақ тіліндегі табыс септігінің тұлғасы күрделі. Мұның сыры қазақ тіліндегі сингармониялық заңдылықпен тікелей байланысты екені аңғарылады. Яғни *-ны, -ні* табыс жалғауы атау сөздің соңғы дыбысының қатаң, ұяң не үнді болуына байланысты әртүрлі нұсқада өзгеріп отырады.

Түрік тілінде де табыс септігі негізінен тура толықтауыштық қызметте жұмсалады. Сондай-ақ, кейбір зерттеулерде кейде іс-әрекеттің мезгілі мен мекенін білдіріп, пысықтауыштық қызметте де жұмсала алады деп көрсетіледі.

М. Томановтың көрсетуінше, көне түркі жазба ескерткіштер тілінде табыс септігінің тұлғалары мына сипатта болып келеді: *-г, -г, -ыг, -іг, -үг, -үг, -ы, -й, -н, -ні, -ны*. Орхон-Енисей жазба мұрағаттарында табыс септігінің *-г* нұсқасымен *-н* нұсқасы жарыса қолданылған. Бұл жөнінде көптеген зерттеушілер жазған болатын. Мысалы, С.Е. Малов, В.Г. Кондратьев, Г.Ф. Благова еңбектерінде табыс септігінің тұлғалық сипаты мен мағыналық қырын саралай келе, осындай пікірлер айтады. Дегенмен, табыс септігінің *-г* тұлғасы тек көне түркі жазбаларында ғана орын алғанын айтуымыз керек. Ал Орта ғасыр жазбалары тілінде олар аз қолданылып, кейін мүлде кездеспейтін болған.

Орта ғасыр жазбалары тілінде табыс жалғаулы етістікті сөз тіркестері тек қана тура объектінің іс-әрекетке қатысын білдіріп қана қоймай, істің мекенін, бағытын да білдіргенін М. Қашқари, Ж. Баласағұн еңбектерінен толық байқауға болады. Е. Ағмановтың зерттеуінше, XI ғасыр ескерткіштері тілінде табыс септігіндегі сөзді есімдіктердің меңгеруі де ұшырасады. Мысалы: *көрлүч тонуг өзүнә, татлыг ашыг адынқа* т.б. [9,167]. Мұндай деректер орта ғасырдан бастап есімді меңгерулердің элементтері тілімізге ене бастағанын аңғартады.

Ендігі бір негізгі мәселе – табыс септігінің генезисіне, қалыптасу жүйесіне қатысты проблема. Бұл мәселе жөнінде түркологтардың арасында бірнеше көзқарастар бар. Түрік тілдерінің морфологиясын, әсіресе септік жалғауларын да терең зерттеген ғалымдардың бірі – А.Н. Кононов табыс септігінің көне тарихи даму жүйесін

ілік септігімен бірге байланыста қарастырып, табыс септігінің көне тұлғасы *-s, -ыs, -іs-* ті ілік септік құрамындағы мұрын жолды *-н* дыбысының өзгеруінен шыққан деп болжайды [12, 96].

Ғалым В.А. Богородицкий табыс септігінің әуелгі түрі *-ы, -і* сипатында болған деп пайымдап, есімдік түбірге жалғанған кезде есімдіктің соңғы *-н* дыбысы морфологиялық ығысу заңы бойынша қосымшаға ауысып кеткен деп есептейді [13]. Профессор М. Томанов табыс септігінің генезисі туралы мынадай ой айтады: “... табыс жалғауының қалыптасуы бір кезгі тәуелдік жалғаудың есімдіктерге жалғанып, морфологиялық ығысу процесіне ұшыраудың нәтижесі болып шығады. Ал ілік жалғауы болса, осы жалғаудың морфологиялық ығысуға екінші рет ұшырауының нәтижесі” [1,154]. Яғни бұл жерде ғалым В.А. Богородицкийдің пікірін қуаттайды. Табыс септігінің қалыптасу жүйесі туралы бұдан өзгеше пікірді айтқан Б. Сағындықұлы монографиялық еңбегінде табыс септігінің қалыптасу тарихын тәуелдік жалғауының өлі формасы *-н* арқылы анықтауға болды деген болжам айтады. “Ал енді табыс септігіне келсек, оған аталған өлі форма екі түрлі жағдайда ықпал жасаған. Алғашқы өзгеріс. Қазірге дейін түркі тілдерінде көп қолданыстарда табыс септігі жасырын тұрады. Яғни арнайы жалғау жалғанбаса да мән-мағынасы түсініле береді. Осы заңдылық тәуелдіктің үшінші жағы септелген кезде *-ын* көне формасы әдепкі толық қалпын сақтап қалады. Бірақ бұрынғы мәнінен, қызметінен айырылып қалған *-н* қазіргі кезде табыс септігінің көрсеткіші сияқты қабылданатын болды”, – дей келіп, табыс септігі жалғауын былайша таратады: *-ын/-ин* – тәуелдік жалғауының көне формасы, *-ы/-і* табыс септігі [3,124]. Көне түркі жазба ескерткіштері мен орта ғасыр мұрағаттарынан мол тілдік деректер келтіре отырып, пікірін дәлелдейді. Аталған пікірлердің қай-қайсысы да қазіргі таңда түркітануда аталып өтіледі. Болашақта осы заңдылықтардың біреуі қабылданып, табыс септігінің шығу генезисі анықталатынында дау болмаса керек. Бұл айтылғандар – қазақ табыс септігінің қалыптасу жолы мен кейінгі дамуына тікелей қатысы бар теориялық мәселелер. Салыстырылып отырған тілдердің табыс септігі осы көне тұлғалардың кейінгі саралануы, нақты бір тілдегі көрінісі ретінде бағаланады.

Жатыс септігі. Жатыс септігіндегі сөздер көлемдік, мекендік және мезгілдік мағынаны білдіреді. Осыған байланысты сөйлемдегі беретін мағынасы мен келген орнына байланысты жатыс септікте тұрған зат есім жанама толықтауыштық, мезгіл пысықтауыштық, кейде баяндауыштық та қызметтер атқара алады.

Көне түркі тілі мен қазақ тіліндегі жатыс септіктерінің тұлғасы мен мағыналық сипаты ортақ: *-да, -де, -та, -те*. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі жатыс септігінің тұлғасы да осы сипатта болып келеді. Тек жазба мұрағаттар тіліндегі жатыс септігінің мағынасы қазіргі тілдермен салыстырғанда көп мағыналы болғанын аңғаруға болады. Ғалымдар Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиева көне тілдегі жатыс септігінің негізгі ерекшелігі ретінде мыналарды атап өтеді: 1) мекен мағынасы; 2) бір нәрседен бағытталу мағынасы [6,81]. Бұдан да өзге мағыналары болғаны жөнінде М. Томановтың еңбегінде көрсетіледі:

- іс-әрекеттің, заттың орнын-мекенін білдіретін мағына;
- іс-қимылдың, әрекеттің уақыт, мезгілін білдіретін мағына;
- заттың, процестің шыққан объектісін білдіретін мағына [1,161].

Ғалымның пайымдауынша, көне түркі жазбаларында жатыс септігі барыс септігі мен шығыс септігінің орнына да жұмсала алған. Кейінгі тілдік даму барысында септік тұлғаларының мағынасы өзіне орныққан да, әр септіктің өзіндік білдіретін ерекше мағынасы тұрақталған.

Көне түркі тілінде жатыс септігінің қолдану аясы кең болған. Сондықтан да мәнмәтінде оның атқаратын қызметі мол болып саналады. Сөйлемде келу ыңғайы мен орнына қарай жатыс септігі мынадай қызмет атқара алады:

1. Жанама толықтауыш болады. Мұндай жағдайда жатыс жалғаулы сөз негізінен, баяндауыштың алдынан келеді.
2. Мекен пысықтауыштық қызмет атқарады. Жатыс жалғауы белгілі кеңістіктегі орындалатын істің уақыты мен әрекеттің орнын көрсетеді.
3. Амалдық пысықтауыштық қызметте жұмсалады.

Байқап отырғанымыздай, қазақ тіліндегі жатыс жалғауының мағынасы мен көне түркі тіліндегі жатыс жалғауының мағынасы бір-біріне өте жақын. Бұның себебі түбі бір, тегі бір түркі халықтарының дүниетанымдық көзқарасының ортақтығында жатса керек. Әдетте, тіл жүйесінде көлемдік мән мен мезгілдік мән астасып жатады. Сондықтан бұл екі мағына бір ғана тұлға арқылы көрініс таба алады. Жатыс септігіндегі сөздер сөйлемде өзге сөздермен тіркесіп келіп, меңгеру болады. Меңгеріле байланысқан жатыс жалғаулы сөздер көбінесе етістікпен байланыса алады. Сөз тіркесінің мағыналық қатынасын айқындаудағы жетекшілік рөл оның құрамындағы сөздердің лексикалық семантикасына тікелей қатысты болатыны белгілі жайт. Дегенмен бұл тіркестердің мағынасын айқындауда жатыс септігінің де мағыналық реңі болатынын айту және анықтау қажет. Жатыс септігін өзге септікпен алмастырсақ, объектінің бағытталған бағыты, мезгілі т.б. өзгеріп кетеді. Демек, жатыс жалғауы тек қана екі сөздің арасын байланыстырып қана қоймайды, оған белгілі бір дәрежеде мағыналық реңк те қоса алады деген сөз.

Шығыс септігі. Шығыс септіктің жалғаулары: *-дан/-ден, -тан/-тен, -нан/-нен*. Шығыс септігіндегі зат есім мекендік мағынаны, қимыл-әрекеттің себебін, жанама объекті қимыл-әрекеттің арасындағы байланысты, заттың неден жасалғанын, бүтіннің бөлшегін, тура объектісін білдіреді және салыстыру мағынасында қолданылады. Мысалы: *қаладан, үйден, таңнан, басынан сипады, айқайдан қашады, еттен тамақ жасалынады, аюдан да күшті, тастан да қатты*. Бұл септіктің сұрақтары: *кімнен? неден? (қайдан?)*.

М.Томанов зерттеуінде: “Түркі тілдерінің өте ескі кезеңінде шығыс мәнін беретін арнаулы қосымша болды ма дейтін мәселеде бірсыпыра зерттеушілер шығыс септік қызметін Күлтегін мен Тонықұқ ескерткіштері тілінде жатыс жалғауы атқарғанын, шығыс септіктің арнаулы тұлғасы өте сирек ұшырайтынын айтады”, – [1,62] дей келе, бірнеше мысалдарды келтіре отырып, ондағы шығыс септігінің тұлғалық және мағыналық сипатын танытатын тың деректерді ұсынады. Шығыс септік қосымшаларының көне түркі жазбалары мен М. Қашқари еңбектерінде кездесетіні туралы мынадай пікір айтады: “көне түркі жазбаларында қысаң дауысты варианттары да (-*тын, тін*), ашық дауысты варианттар да (-*тан, -тен, -ден*) кездеседі”.

Бұл септік те тұлғалық және мағыналық сипаты жағынан қазақ тіліндегі шығыс септігімен жақын, негізгі қалыптасу және даму жолдары ортақ саналады. Шығыс септігінің сөйлемдегі атқаратын қызметтері мынадай:

- жанама толықтауыш болу;
- мекен, мезгіл, амал, себеп, мөлшер пысықтауыш болу;
- анықтауыштық пысықтауыш болу [1,162].

Қазақ тілі мен көне түркі тіліндегі шығыс септіктерінің айырмашылығы қазақ тіліндегі шығыс жалғауының нұсқаларына ғана қатысты айтылады. Фузиялық заңдылыққа сәйкес, қазақ тілінде шығыс септігінің -*дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен* деген нұсқалары жұмсалады. Шығыс септік қосымшаларын көне түркі жазба мұрағаттары негізінде салыстырар болсақ, онда қазақ тіліндегі де, түрік тіліндегі де кейбір айырмашылықтарды аңғаруға болар еді. Айталық, көне түркі жазбаларында шығыс жалғауының қысаң дауысты нұсқалары -*тын, -тін* кездессе, қазіргі салыстырылып отырған тілдерде мұндай тұлғалар мүлде кездеспейді. Аталған тұлғаның этимологиясы туралы түрколог ғалымдардың пікірі, негізінен, бір арнаға саяды. Шығыс септігінің -*дан, -ден* тұлғасы жатыс септігінің -*да, -де* тұлғасы негізінде қалыптасқан. Ал кейінгі сынары-*н* тұлғасы туралы әртүрлі ғылыми болжамдар бар. Яғни бұл -*н* тұлғасы қазіргі таңда өлі формаға айналған тәуелдік жалғауының формасы. Ол барлық септік жалғауларында сақталып қалған деген ғылыми болжамдар да бар.

“Шығыс септігінің негізгі беретін мағыналары: істің-әрекеттің шығар көзін, іс-әрекеттің таралған, ажыраған объектісін білдіру”, – [1,164] деп көрсетеді профессор М. Томанов. Шығыс септігіндегі сөздер сөз тіркесінде келгенде көлемдік мәнде жұмсалып, үнемі меңгеріле байланысады. “Кейде шығыс септік жалғаулы сөздер іс-әрекеттің пассив субъектісін де білдіреді”, – [1, 164] дей келіп, көптеген тілдік деректер келтіреді.

Сонымен, шығыс септігі – көне түркі тілінен бері қолданылып келе жатқан кеңістік септіктердің бірі. Оның мағынасы мен тұлғасы аса көп өзгеріске ұшырай қоймаған. Қазақ тілі мен көне түркі тілдеріндегі тұлғалық және мағыналық сипаты бір-біріне жақын, ұқсас.

Көмектес септігі. Көмектес септіктің жалғаулары -*мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен*. 1. Қазақ тілінде бұл жалғаулардың жуан нұсқасы жоқ. Көмектес септіктің -*мен* (кейде -*менен*) жалғауы көбіне, сөздің соңындағы дауысты, үнді (*р, е, м, н, ң*) және дифтонг *и, у* дыбыстарына жалғанады; 2. -*бен* (кейде -*бенен*) жалғауы сөздің соңындағы ұяң (*ж, з*) дауыссыздарына жалғанады; 3. -*пен* (кейде *пенен*) жалғауы сөздің соңындағы қатаң және ұяң (*б, в, г, д*) дауыссыздарына жалғанады [6, 157]. Көмектес септігі түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ. Бұл тұлғаның мағынасы өзге тілдерде – *біле, бірлен, білен* шылаулары арқылы беріледі. Қазақ тілінде көмектес септіктің болуы біздің тіліміздің тұлғалық және мағыналық жағынан дамығандығын көрсететін бір айғақ деп есептеуге болар еді. Бұлай деуіміздің бір мәнісі мынада, қазақ тіліндегі -*мен, -бен, -пен* көмектес септігінің төркіні “бірлен” жұрнағынан туындап барып қалыптасатыны белгілі. Яғни тілдің баяу дамуы барысында бұл жалғау қыпшақ тілдерінде, оның ішінде қазақ тіліне осы қалыпқа түскен.

Қазақ тіліндегі көмектес септігінің тарихи даму сипаты туралы профессор М. Томановтың “Қазақ тілінің тарихи грамматикасы” атты еңбегінде жақсы аталып көрсетіледі. Автордың зерттеуі бойынша, “біле” шылауы қазақ халқы арасында XIX ғасыр аяғына дейін қолданылып келген кітаби жазба тілдің құрамында да кездескен. Көмектес жалғауының “мен” шылаулы түрі жергілікті диалектілерде де кездеседі деп көрсетеді ғалым аталған еңбегінде [1,166]. Қазақ тілінде атауды талап ететін септеулік шылауларға бой, бойынша, үшін, сайын, арқылы, жөнінде, турасында, түгіл, сияқты, секілді, тәрізді, сықылды, тақілетті, сынды, сыңайлы, сымақ, туралы, жақында, жайлы, жайында, жайынан, жөнінде, құрлы// ғұрлы// ғұрлым, шақты, шамалы, қаралы, себепті// себептен т.б. шылаулар енеді. Яғни, бұл септеуліктер түбір немесе негіз тұлғалы сөзбен тіркесуге бейім келеді [14,79].

Талқылау. Құралдық септіктің бір түріне жататын көмектес септігінің беретін мағынасы терең. Негізгі беретін мағынасы құралдық, бірлестік мағына болып саналады. Көне түркі жазба мұрағаттары тілінде көмектес септігінің тұлғасы -*ін, -ын, -н* түрінде болған. Бұл екі тұлғаның мағынасы бірдей болғанымен, тұлғалық, генетикалық жағынан бір-біріне жақын емес. Түркі тілдерінде тілдің кейінгі дамуы барысында -*мен, -бен, -пен* жалғауының қызметінің дамуы барысында көне түркілік -*ын, -ін, -н* жалғауы қолданыстан шығып, бірте-бірте мүлде ұмытылған. Көне түркі жазбаларында -*ын, -ін, -н* тұлғасымен бірге – *бірле* шылауы қатар жұмсалған. Кейін орта ғасыр жазбаларында оның әртүрлі сыртқы тұлғалары өзгерген нұсқалары да кездесе бастайды.

Қазіргі қазақ тілінде көне түркі жазбаларында болған -*ын, -ін, -н* көмектес септігінің бірлі-жарымды іздері сақталған. Бұл туралы М. Томановтың еңбегінде де айтылып өткен. Айталық: “*бірлі-жарым, тайлы-таяғы, іші-сырты, жарлы-жақыбай* т.б. сияқты мысалдардағы -*ы, -і -лы* тұлғалары осы аффикстің бүгінгі тілдегі көрінісі ретінде бағаланады” [1].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, профессор М. Томанов көне түркі тіліндегі септіктердің мағыналық және құрылымдық, тұлғалық сипаттарына қарай тарихи-салыстырмалы аспектіде талдау жасай отырып, септік жалғауларының көне түркілік тұлғасына, ескі қыпшақ тіліндегі тұлғасына мән береді. Ғалым септік

категориясының морфологиялық және семантикалық дамуын екі түрлі грамматикалық категориямен тығыз байланыста қарастырады: тіл құрамында жалғаулардың пайда болып молаюы және етістіктердің менгеру қабілетінің өзгеріп кеңеюі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б*
- 2 *Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы, 1992. – 316 б.*
- 3 *Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 1994. – 296 б.*
- 4 *Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: фонетика и морфология. – М.: Наука, 1952. – 523 с.*
- 5 *Аралбаев Ж.А. Вокализм казахского языка: очерки по экспериментальной фонетике и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1970. – 179 с*
- 6 *Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 283 с.*
- 7 *Балақаев М. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967. – 314 б*
- 8 *Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1987. – 228 б.*
- 9 *Агманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 136 б.*
- 10 *Кононов А.Н. Грамматика языка рунических памятников (VII-IX вв.). – Л.: Наука, 1980. – 256 с. ө книга*
- 11 *Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 212 б.*
- 12 *Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – М.; Л., 1956. – 244 с*
- 13 *Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. – 224 с- книга*
- 14 *Жылқыбай Г. Қ. ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия “Филология”, №4 (74), 2020 г.*

References:

- 1 *Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. – Almaty: Mektep, 1988. – 264 b.-*
- 2 *Icaev S. Kazirgi Kazak tilindegi negizgi grammatikalık ugymdar. – Almaty, 1992. – 316 b*
- 3 *Sagyndykov B. Kazak tili lekcikasy damuynyn etimologialık negizderi. – Almaty: Gylym, 1994. – 296 b.*
- 4 *Backakov N.A. Karakalpakcki iazyk: fonetika i morfologia. – M.: Nauka, 1952. – 523 s.*
- 5 *Aralbaev J.A. Vokalizm kazahckogo iazyka: ocherki po eksperimentalnoi fonetike i fonologii. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 179 s.*
- 6 *Cerebrennikov B., Gajieva N. Cravnitelno-ictoricheckaia grammatika turkckih iazykov. – M.: Nauka, 1986. – 283 s.*
- 7 *Balakaev M. Kazak tilinin grammatikasy. – Almaty, 1967. – 314 b.*
- 8 *BalaKaev M., Janpeiicov E., Tomanov M., Manacbaev B. Kazak tilinin ctilictikasy. – Almaty, 1987. – 228 b.*
- 9 *Agmanov E. Kazak tilinin tarihi cintakcici. – Almaty: Rauan, 1991. – 136 b.*
- 10 *Kononov A.N. Grammatika iazyka runicheckih pamAtnikov (VII-IX vv.). – L.: Nauka, 1980. – 256 c.o kniga*
- 11 *KasKari M. Tubi bir turki tili. – Almaty: Gylym, 1993. – 212 b.*
- 12 *Kononov A.N. Grammatikacovremennogo tureskogo iazyka. – M.; L., 1956. – 244 s*
- 13 *Bogorodiski V.A. Vvedenie v tatarckoe iazykoznanie v cvAzi c drugimi turkckimia iazykami. – Kazan, 1953. – 224 c.*
- 14 *Jylkybai G. K. VESTNIK KazNPU im. Abaia, seria “Filologia”, №4 (74), 2020 g.*

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.05>

Бугенова Л.А., ¹Қаламбаева Г.Ә. ²

¹Алматы технологиялық университеті,
Алматы, Қазақстан

²М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы, Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ДАМУ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕГІ ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тілді дамытудағы, өскелең ұрпақ арасында рухани және моральдік құндылықтарды қалыптастырушы элеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Жарнама мәтіндер арқылы мемлекеттік тілдің даму мәселесі ашылады. Жарнама мәтіндеріндегі сөздердің және сөйлемдердің қарапайым адамдармен сөйлесу барысында көрініс табуы, және осы арқылы жарнама мәтіндерінің тілдің дамуына және оның өзгеруіне әсері көрсетіледі. “Жарнама туралы” заңның қабылдануымен қазақ тілінің теледидар, радио арқылы жариялану,